

кращі й гірші аспекти, позитивні й негативні. А це, коли йдеться про українську літературу, її контексти (неодмінно «вищі», «еталонні») не береться до уваги.

Такою є дециця більш чи менш загальних і суто практичних проблем, які постають у межах основного нашого завдання: створення „Історії української літератури” (в лапках) як адекватного відображення історії української літератури (без лапок).

*Нонна Шляхова,
д-р філол. наук, проф.*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТВОРЕННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ІСТОРІЙ

Стаття присвячена актуальним питанням методології історії літератури, якими, зокрема, є естетичні основи словесної творчості; концепція розуміння, а не пояснення; людинознавчий характер як самої літератури, так і історії. В цьому контексті розглядається антропологічна філософія гуманітарних наук М.Бахтіна та лінгвопсихологічна теорія літератури О.Потебні.

Ключові слова: методологічна історія літератури, мистецтво слова, естетичне й художнє.

Статья посвящена актуальным вопросам методологии истории литературы, какими, в частности, являются эстетические основы словесного творчества; концепция понимания, а не объяснения; человековедческий характер как самой литературы, так и истории. В этом контексте рассматривается антропологическая философия гуманитарных наук М.Бахтина и лингвопсихологическая теория литературы А.Потебни.

Ключевые слова: методологическая история литературы, искусство слова, эстетическое и художественное.

The article deals with topical issues of methodology of literary history, which in particular are the aesthetic foundations of verbal creativity, conception of understanding, not explanation; human being nature of both the literature and history. In this context, is considered an anthropological philosophy of humanities by M.Bahtin and linguistic-psychological theory of literature by A. Potebnja.

Key words: methodological history of literature, speech art, aesthetic and art.

Однією із загальних ознак методології є те, на думку польського дослідника Е. Касперського, що методологія "повинна пристосовуватися до явищ, які стають об'єктом дослідження" [15, 30]. Саме об'єктом – історія літератури – зумовлюється актуальність і складність тематики сьогоднішнього засідання Філологічного семінару.

Свого часу М. Бахтін зауважив – "побудувати систему наукових суджень про окреме мистецтво – у даному разі – про словесне – незалежно від питань про сутність мистецтва - справа згубна і невдячна" [3, 267]. Між тим і сьогодні багато філологів-літературознавців услід за Ц. Тодоровим готові поринути у безодню питання "що таке література?" [22, 5], разом з Д. Перкінсоном замислитися "чи можлива історія літератури?" [19], чи спробувати знайти здоровий глузд у тому, про що власне йдеться – літературну історію чи історію літератури, як це робить А. Компаньйон [15].

Чи не про нечіткість предмета історії літератури як наукової дисципліни свідчать спроби самих істориків літератури хоча б самою назвою праці з історії уточнити, про що йдеться: у С.Єфремова це "Історія українського письменства", у М.Наєнка - "Художня література України".

Визнаючи, що поняття "література" дуже широке, М.Наєнко робить сутнісно важливе застереження: "будемо говорити про літературу як естетичний феномен" [8, 4]. І в цьому ключі він згадує полеміку С. Єфремова з Б. Лепким, який вважав саме красу "безумовним постулатом літератури" [3, 24]. На думку С.Єфремова, "такий методологічний спосіб" для історії письменства "цілком негодящий". Аргументував свою незгоду вчений тим, що принципом краси не можна охопити ні всіх потреб людського духу, ні навіть спеціальної сфери людської творчості. "Естетичні емоції то тільки частка, і дуже невелика частка, – уточнював С.Єфремов, – того духовного надбання, що дає нам кожне письменство [3, 24].

З цим твердженням не можна не погодитися, варто лише нагадати, що краса - це не те ж саме, що й естетичне. Категорія естетичного є значно ширшою за прекрасне, вона включає в себе і піднесене, і огидне, і трагічне та комічне. Вважається, що саме філософ О.Лосєв вперше у 20-х роках минулого століття увів категорію естетичного і визначив її як найбільш загальну категорію естетики [16, 906].

Суттєвим для історико-літературної методології є здійснене філософом розмежування естетичної категорії, з одного боку, з прекрасним, і з художнім, з іншого. Коли йдеться про художнє, мається на увазі мистецтво, твори мистецтва. Естетичне ж є тим, що має ще здійснитися, зреалізуватися у вигляді мистецтва [16, 133].

Майже в цей час, 20-ті роки ХХ ст., М.Бахтін починав працювати над проблемами методології естетики словесної художньої творчості, вважаючи, що без "систематичного розуміння естетичного" неможливо визначити предмет науки про літературу. Навіть неможливо визначити, чим відрізняється предмет поезики – "художній твір у слові" – від "словесних творів іншого роду" [3, 267].

Подієвість буття тексту художнього твору, тобто його справжня сутність, на думку М.Бахтіна, завжди розігрується на межі двох свідомостей, двох суб'єктів. Поділяючи дільтейвську тезу про гуманітарні науки як науки про дух, у записках 1970-1971 рр. вчений вважає за потрібне уточнити – сутнісно значущим є те, що предмет науки про дух "не один, а двоє духів", тобто справжнім предметом є "взаємовідносини і взаємодія "духів" [2, 368]. Учений дорікав гуманітаріям, і перш за все літературознавцям, за ігнорування "складної події зустрічі і взаємодії з чужим словом" [2, 368], чужою свідомістю. Адже побачити і зрозуміти автора твору, за М.Бахтіним, означає побачити і зрозуміти "іншу, чужу свідомість і її світ, тобто *інший суб'єкт*". І тут же мислитель знову повертається до тези про специфіку гуманітарного пізнання не пояснюючого, а розуміючого. "При *поясненні* - тільки одна свідомість, при *розумінні* – дві свідомості, двоє суб'єктів" [4, 318]. У такий спосіб філософськи обґрунтовується засадничий бахтінський погляд на літературознавця як на учасника художньої події - "діалогічна зустріч двох свідомостей у гуманітарних науках" [4, 333].

У споконвічній герменевтичній проблемі співвідношення *розуміння* і *пояснення* М.Бахтін завжди підкреслював момент *діалогічного* розуміння на противагу *монологізму* пояснення. Основу розуміння він вбачав не у приведенні автора і дослідника до одного знаменника, а у принциповій унікальності кожної свідомості. І саме в цьому полягає концептуальна подібність антропологічної філософії гуманітарних наук М.Бахтіна до лінгвопсихологічної теорії літератури О.Потебні. Що ж до бахтінського варіанту літературознавчої методології, то вона, безсумнівно, має радикально персоналістичний характер. Первинною реальністю художньої творчості, за М.Бахтіним, є спілкування автора і героя. Не метафорично, а буквально він уявляє як подію відносини "цих двох ключових фігур його естетики" [11, 35].

Врешті, людинознавчий характер як самої літератури, так і історії ніким і ніколи прямо не заперечувався. "Якщо ми запитаємо, що в літературі є обов'язковим для того, щоб вона існувала, - замислюється Е. Касперський, – то першою умовою є, за традиційною термінологією, письменники й читачі, тобто ті, хто її творять, а також ті, хто з нею спілкується". І як висновок: "нікому, крім людської істоти, література не потрібна" [14, 14].

Разом з тим антропологічний аспект залишається найскладнішим як для самої літератури, так і для історії та методології художньої творчості.

У цьому контексті не можна не згадати Д. Чижевського, який свою статтю про Достоевського-психолога розпочав зауваженням: "Власне, тут ліпше було б говорити про "антропологію" Достоевського" [24, 343], "антропологія" в традиційному смислі цього слова, нагадує філософ, мала своїм предметом людину з "глибиною, складністю й загадковістю її буття". Однак за позитивістської доби відбулася підміна об'єкта вивчення. Під словом "людина" стали розуміти "найменш людське в людині - її матеріальне буття", людина зробилася "прикладом буття без загадок", стала можливою "психологія без душі". Традиційна "антропологія" знала єдність, цілісний, субстанційний характер людського буття, проте єдність внутрішньо складну, розділену, "ієрархічно сконструйовану". "Цим останнім чинником, – узагальнює мислитель, – зумовлюється і своєрідна "багатоповерховість", внутрішня ієрархічність не тільки людського буття взагалі, а й, зокрема, людського душевного життя" [24, 344].

Що ж до антропології Ф.Достоевського, то, за Д.Чижевським, основною її темою є "твердження, що людина перебуває на межі двох сфер буття" [24, 345]. А відтак "душевне життя людини стає ареною борні обох світів, на межі яких стоїть людина" [24, 345].

Така світоглядно-антропологічна концепція особистості вимагає "радикально нової авторської позиції", принципово нової форми художнього бачення героя [8, 97]. Здійснений Ф.Достоевським "коперниківський переворот" М.Бахтін угледів у наявності у нього "діалогічної інтуїції", "здатності діалогічного проникнення у незавершену сутність особистості героя" [8,105].

Антропологічна точка зору на людину вимагає включення у дослідження людського буття аспекту свідомості, розуміння людини як такої, що діє, а також як такої, в якій "щось діється", "що цілковито внутрішнє і через що кожна

людина є ніби наочним свідком самої себе, своєї власної людськості і своєї особи" [12, 25].

Активна увага М.Бахтіна до власне людського у всіх формах людської творчості лягла в основу відмежування методології історії літератури від естетики словесної творчості.

Як відомо, М.Бахтін розрізняв автора як реальну особу і автора – творця – "суб'єкт життя і суб'єкт естетично формуючої це життя активності принципово не збігаються" [9, 159].

Мета теорії літератури – зрозуміти біографічного автора як суб'єкта авторського права в історичному світі епохи, з'ясувати його суспільне становище. Згідно з "семіоестетичною позицією" М.Бахтіна читач ставиться до автора не як до особи, не як до іншої людини, а як до "сукупності творчих принципів" [5, 263].

У художній творчості М.Бахтін виділяв два моменти: матеріальний твір і психологічний процес творчості і сприйняття. Коментуючи цю бахтінську тезу, В. Тюпа зауважує: у послідовно бахтінській моделі дискурсу естетичний суб'єкт існує тільки у формі тексту. Йдеться не про особу, автора тексту, а про "активну позицію мовця у тій чи іншій предметно-смісловій сфері" [23, 187]. Саме в цьому функціональному відношенні текст є єдиною адекватною формою існування естетичного суб'єкта – "автора не як образу, а як функції" [23, 319].

Теза М.Бахтіна про "автора-функцію" певним чином пов'язана із дискусією у західноєвропейському й американському літературознавстві про значення автора для розуміння літературного твору, що розгорнулася у 60-х роках ХХ ст. між трьома найбільш радикальними поглядами Ю. Крістевої, Р. Варта та М. Фуко. Після публікацій праць М.Бахтіна "Проблеми поетики Достоєвського" (1963) і "Творчість Франсуа Рабле й народна сміхова культура середньовіччя і Ренесансу" (1965) Ю. Крістева усунула автора на користь універсальної "інтертекстуальності". Р. Барт оголошує "смерть автора", М. Фуко переносить інстанцію індивідуального автора на певну дискурсивну функцію. Дискусія триває до початку 1990-х років, коли виникла протидія – після "вигнання автора" він починає повертатися і воскресати.

Між тим, аналогічні ідеї, зокрема ідея аналізу мистецтва "без митця", критикувалися в колі М. Бахтіна ще у 20-ті роки. Неприйняття будь-яких форм редуції автора безпосередньо пов'язане у М.Бахтіна з довірою до антропологеми людина, "творче ядро якої безсмертне" [7, 392].

І хоча М.Бахтін, як і О.Потебня, не уявляв естетичної діяльності митця "без залучення слухачів", своїх реальних і потенціальних реципієнтів, усе ж головним і зацікавленим адресатом вважав самого автора-творця. Сам пафос його герменевтичної рефлексії є концептуально подібним переконанню українського вченого: поетичний твір насамперед потрібний "не для слухачів, не для громадськості, а для самого поета" [2, 54]. Отже, наголосимо, категорія автора в рецептивній теорії М.Бахтіна, на відміну від постструктуралістичної думки, девальвації не зазнала. Говорячи словами Р. Барта, за "народження читача" російський вчений відмовився "платити смертю Автора". Разом с тим, як і О. Потебня, М. Бахтін визнавав за проникливим читачем здатність навіть краще за

автора розуміти, що приховано за словом. Безперечною заслугою і О. Потебні, і М.Бахтіна як вчених і мислителів є, осібно, те, що своїми концепціями творчості як особливого виду людської комунікації вони сприяли становленню нової літературної герменевтики, яка вимагала скасувати той хибний висновок, ніби саме філолог і є тим читачем, для якого начебто і писався текст, який зможе краще за автора зрозуміти витоки його творчості.

У праці "До методології гуманітарних наук" читаємо: "Автор, створюючи свій твір, не призначає його для літературознавця і не передбачає літературознавчого розуміння". І тут же не без іронії додає: "Він не запрошує до свого бенкетного столу літературознавців" [7, 388]. Між тим у своїй програмі філософської герменевтики самій методології гуманітарних наук учений надавав особливої значущості. Міркування М.Бахтіна про особливу двоплановість, двосуб'єктність гуманітарного мислення засвідчують, що інтерпретацію та розуміння художньої літератури він розглядав не як сприймання та поцінування вже завершених творів, а як процес співтворення – "включення слухача (читача, спостерігача) в систему (структуру) твору" [7, 388]. Сам текст учений сприймав як "одкровення особистості", вираження авторської інтенції. А виразити себе, як на його думку, – це означає зробити себе об'єктом для іншого і для себе самого ("дійсність свідомості" [7, 314].)

І О. Потебня також неодноразово звертав увагу на специфіку гуманітарно-філологічної методології – методології *розуміючої*, а не *пояснювальної*, що є характерним для природничих наук. У мистецтві, наголошував О.Потебня, зв'язок образу і значення не потребує доведення, образ збуджує значення, "не розкладаючись, безпосередньо". Випадки ж, коли картина вимагає підпису (се лев, а не собака), музика – (словесної) програми, поетичний твір – пояснення, то вони можуть приготувати нас до користування художністю цих творів: але тієї ж миті доводять непридатність для нас цих творів [20, 152].

У шостій "Лекції з теорії словесності" О.Потебня акцентує увагу на тому, що поезія не є прикрасою думки, якою можна користуватися в хвилини дозвілля, а можна й не користуватися. Поезія є однією з форм пізнання за допомогою слова. І саме тому поетичний образ є і мусить бути для реципієнта не лише об'єктом насолоди. Коли розглядати поетичне мислення як один із способів пізнання, то воно потребує "нагляду, старання, зусилля". Якщо насолода, уточнює О.Потебня, дається даром, то розуміння береться зусиллям, "з бою", і для того, щоб набути певної здатності зусиллям домагатися розуміння, існують деякі прийоми, що їх можна назвати загальним ім'ям *критики* [20, 101]. Досягти своєї мети критика може завдяки широкому історико-філологічному розумінню літератури. О.Потебня згадує випадки, коли критика в ім'я практичних вимог оголошувала війну "художності" і починала цінувати літературні твори не за талановитість їх виконання, а за зміст, за силу ідеї, за прогресивні думки, і тоді, на переконання О.Потебні, "вона повторювала байку про свиню, яка підрила дуб, наївшись під ним жолудів" [21, 58].

Потебнянське функціонально-процесуальне бачення буття художнього твору в актах сприймання – розуміння – тлумачення як безперервного процесу контекстуально перегукується з дільтейвською ідеєю про "межі інтерпретації",

яка виконує своє завдання лише відносно, оскільки розуміння не перестає бути лише відносним і ніколи не може бути доведеним до завершення. Український мислитель також помічав суперечність між одиничністю образу і безмежжям його значень і пов'язував з цим неможливість "визначити, скільки і який зміст розвинеться в розуміючому" у процесі сприйняття твору.

Дивною назвав О.Потебня претензію вимагати від поетичних творів, щоб вони говорили те ж саме, "що заманеться сказати з приводу них нам" – "адже нас багато, а розтлумачуваний нами образ один" [21, 57].

1. Бахтин М. М. Проблеми текста // Бахтин М.М. Собр.соч: В 7 т. – Т.5. – М., 1997. – С. 306-328.
- 2.Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
- 3.Бахтин М.М. К вопросам методологии эстетики словесного творчества // Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 7 т. – Т. I. – М., 1997. – С. 265-328.
4. Бахтин М.М. 1961 год. Заметки // Бахтин М.М. Собр.соч.: В 7 т. – М., 1997. – Т.5. – С. 329-364.
- 5.Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности // Бахтин М.М. Собр.соч.: В 7 т. – М., 1996. – Т.I. – С. 69-267.
- 6.Бахтин М.М. Из записей 1970-1971 годов // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С. 384-394.
- 7.Бахтин М.М. К методологии гуманитарных наук // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – С. 381-394.
- 8.Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1972.
- 9.Бахтин М. М. Проблема речевых жанров // Бахтин М. М. Собр. соч. – Т. 5. – М., 1997. – 480 с.
- 10.Бахтин М.М, Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве // Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 6-72.
- 11.Бонеева Н.К. М.Бахтин в двадцатые годы // Михаил Бахтин: PRO ET CONTRA. – Т. II. – С.-Петербург, 2002. – С. 132-202.
- 12.Войтила К. Участь чи відчуження? // Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології. – Львів, 2000. – С. 245-275.
- 13.Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – 480 с.
- 14.Касперський Е. Література. Теорія. Методологія. / Упорядкування Д.Уліцької – К., 2006. – С. 9-38.
- 15.Компанийон А. Демон теорії. – М., 2001. – 291с.
- 16.Лосев А. Форма. Стиль. Выражение. – М., 1995. – 944 с.
- 17.Ляпунов В. Комментарий // Бахтин М.М. Собрание сочинений. – Т. 1. – М., 2003.
- 18.Наєнко М. Художня література України. Від міфів до реальності. – К., 2005. – 660с.
- 19.Перкінс Б. Чи можлива історія літератури? – К., 2005. – 152 с.
- 20.Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.,1990. – 344 с.
- 21.Потебня А. Из записок по теории словесности. Из лекций Потебни. –Харьков, 1905. – 250с.
- 22.Тодоров В. Поняття літератури та інші есе. – К., 2006. – 162 с.
- 23.Тюпа В. И. Вариации: Архитектоника эстетического дискурса // Бахтинология: Исследования, переводы, публикации. – СПб., 1995. – С.206-216.
- 24.Чижевський Д. Достоевський – психолог // Чижевський Д. Філософські твори: У 4-х т. – Т.3. – К., 2005. – С.343-360.

*Ніна Бернадська,
д-р філол. наук, проф.*

ПРО ДІАЛОГ ІСТОРІЇ ТА ТЕОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

У статті розглядаються окремі тенденції у сучасному літературознавстві, які засвідчують, що здобутки сучасної теорії літератури не завжди використовуються в історико-літературних наукових і критичних працях.

Ключові слова: теорія літератури, історія літератури, літературні ієрархії, аналіз тексту.